

Требін М. П.

**КУЛЬТУРА ПРАВОВОГО СПІЛКУВАННЯ
У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

У статті автор дає характеристику історії становлення демократичного суспільства. Автор стверджує, що відносини в демократичному суспільстві невідривно пов'язані з проблемою демократичної єдності суспільства та загальних демократичних цінностей – рівності, справедливості, свободи й права. Важливе місце в зростанні демократичних тенденцій, за думкою автора, посідає правове спілкування. Політична система демократичного ладу базується на концептах правової держави та громадянського суспільства.

В статті автор дає характеристику історії становлення демократичного общества. Автор утверждает, что отношения в демократическом обществе неотъемлемо связаны с проблемой демократического единства общества и общих демократических ценностей – равенства, справедливости, свободы и права. Важное место в росте демократических тенденций, по мнению автора, занимает правовое общение. Политическая система демократического строя базируется на концептах правового государства и гражданского общества.

The author gives a characteristics to the history of development of democratic society. Authors thinks the relations in democratic society connected with the problem of democratic unity of society and the democratic values – equality, justice, freedom and law. The law communication takes an important place in the development of democratic tendencies. Democratic political system based on the concepts of law state and civil society.

Вся суспільна практика ХХ ст. показала, що однією із загальних тенденцій розвитку світової спільноти є демократична спрямованість змін. Як наголошувалося в доповіді ЮНЕСКО в 1951 р., в ХХ ст. склалася не бачена раніше ситуація: жодна соціальна доктрина не висувається як антидемократична; щонайперше завдання теоретиків і політиків – підкреслити демократичний елемент в інститутах влади, які вони захищають [1]. На думку американського філософа Дж. Сарторі, поняття демократії зараз таке святе, що ніхто не ризикує назвати себе антидемократом [2]. Йому вторить не менш відомий італійський учений Н. Боббіо [3], який додає, що демократична ідеологія зараз настільки сильна і проникаюча, що навіть найдеспотичніші і авторитарні уряди, не бентежачись, оголошують себе «народною демократією», тим самим вносячи ще більшу плутанину в розуміння демократії. У зв'язку з цим американський філософ М. Агоп'ян відзначив, що демократія – це суспільний ідеал, який кожна ідеологічна система експлуатує на свій розсуд [4].

Треба відмітити, що й українці віддають перевагу демократичній політичній системі, оцінюючи різні типи політичних систем: за даними соціологічного дослідження «Цінності – грудень 2006» [5], демократію як найбільш бажаний тип державного устрою для України сприймали 83% серед усіх опитаних віком старших за 18 років, при цьому на Заході країни таких було 90%, а на Сході – 80%, на Півночі – 75%. За віковими характеристиками великих відхилень не спостерігалось: «скоріше, доброю» та «дуже доброю» таку політичну систему вважали 86% серед 18-28-річних та 18-35-річних, 83% – серед 36-49-річних, 82% – серед старших за 50 років [6].

Демократія – явище, що знаходиться в постійному русі, розвитку. Як і все інше, демократія не є абсолютне Добро. У руках людини вона може бути спрямована і на Добро, і на Зло. І щоб не відбулося останнього, треба добре віддавати собі звіт у всіх недоліках, що є у природі цього явища, які впливають і на правосвідомість і правову культуру громадян. Термін «демократія» (від грец. *demokratia* < *demos* – народ і *kratos* – влада) давньогрецького походження і буквально означає «владу

народу». Існують різні думки про те, хто вперше ввів у лексикон і вжив це слово. Одні автори вказують на Геродота. Інші, спираючись на твори Аристотеля й інших мислителів давнини, вважають автором Протагора. Треті вважають, що вперше вжив це поняття Фукидід. Швейцарський учений Альберт Дебруннер відносить час появи терміну «демократія» до другої половини V ст. до н. е. [7]. Але як би там не було, кращі уми людства впродовж двох останніх тисячоліть не обділяли увагою цей термін. Він широко використовувався і розвивався, збагатившись новим змістом.

У творах стародавніх мислителів, особливо Платона і Аристотеля, поняття демократії пов'язується перш за все з ідеєю влади більшості народу в місті-державі. Так, Аристотель у своїй «Політиці» виділяє три форми державного устрою: монархію – владу одного правителя, здатну перетворитися на тиранію; аристократію – владу декількох, небагатьох правителів, здатну перетворитися на олігархію; політію – владу більшості громадян, здатну перетворитися на демократію, якщо дотримуються лише вигоди неїмущих [8]. Як бачимо, ставлення до демократії у Аристотеля негативне. Як учню Платона, йому було відомо, що вчитель (у трактаті «Держава» в книзі восьмій) називав п'ять форм правління: аристократію (правління кращих), тімократію (правління гірших і корисливіших), олігархію (правління групи сильних і заможних), тиранію і демократію, яку він вважає результатом заколоту бідняків, які знищують і виганяють супротивників і розподіляють з тими, що залишилися, владу [9]. Демократія названа ним «правлінням числа» і «правлінням багатьох (або множини)». Платон розрізняв гарні та погані форми правління і демократію визнавав гірше хороших, але краще поганих. І він відзначав, що «тиранство виникає, звичайно, не з якого іншого ладу, як з демократії» [10]. У «Законах» Платон звів типологію форм правління до монархії і демократії. Обидві форми, з погляду Платона, погані: одна – через надлишок влади, інша – через надлишок свободи [11]. Аристотель також відзначав, що у відомих йому демократіях встановилися порядки, їй протилежні. Причина у тому, «що там погано розуміють, що таке свобода», «свобода тлумачиться як можливість робити всякому що завгодно» [12]. Повна свобода, на їх думку, перетворюється на свавілля, яке веде до тиранії. Спочатку – до тиранії натовпу, а остання виливається в тиранію демагогів, які потім усувають свободи і встановлюють одноосібну владу, не поважають закони. Кращою формою правління вони вважали ту, яка забезпечує загальне благо. Аристотель писав, що «те життя блаженне, при якому немає перешкод до здійснення чеснот» [13].

Створюючи модель ідеального суспільства, Платон затверджував пріоритет держави над особою, яка повинна жорстко виконувати її закони. Абсолютизуючи права держави, Платон, та і Аристотель не вели мову про права людини по відношенню до держави. Вперше цю проблему поставили стоїки, які заявили про те, що всі люди, незалежно від статі, соціального стану або етнічного походження, рівні самим природним чином. Основний пафос стоїчного світогляду – пафос єдності. «Дійсно, державна система засновника стоїчної школи Зенона, що викликала загальне здивування, зводиться до єдиного положення – щоб ми жили не особливими містами і общинами, керованими різними статутами, а вважали б всіх людей своїми земляками і співгромадянами, так щоб у нас було загальне життя і єдиний розпорядок» [14].

Деякі мислителі пізньої античності звертали увагу на те, що у демократії як народовладдя є два антиподи. Перший, добре відомий, – це диктатура однієї особи (цар, король, фараон) або аристократичної меншості, або певного класу, соціальної групи, що представляють меншість населення. Другий, менш відомий, – охлократія (від грец. *ohlos* – натовп), тобто безрозсудна влада натовпу, деперсоналізованої маси людей, які не поважають закон. У творах стародавніх пізніших критиків охлократії можна знайти те, що зацікавить нас сьогодні. Адже вже тоді їх турбувало, що за певних умов «демос» – народ перетворюється в «охлос» – натовп. Наприклад, це трапляється при вакуумі влади, нехтуванні законами, безладах масового масштабу або тоді, коли народні мітинги і збори стають об'єктом підвищеного впливу демагогів, екстремістів, політичних авантюристів.

Проблема відносин меншості й більшості в демократії невідривно пов'язана з проблемою демократичної єдності суспільства і загальних демократичних цінностей –

рівності, справедливості, свободи і права, розв'язання якої виявилось не менш складним, ніж перевлаштування найформальнішої організації суспільства і влади. У середньовіччі ідея рівності людей, перш за все перед Богом, одержала розвиток у Августина. У своїй головній і найобширнішій роботі, названій ним «Про град Божий» [15], Августин всю світову історію людства розглядає як історію боротьби двох ворожих і непримиренних царств: царства світла і царства п'їтьми, або царства Бога і царства диявола. Царство диявола Августин пов'язує з державою. Царство Бога – церква, це і є той «град Божий», який винесений в заголовок цієї книги. Августин різко протиставляє державу і церкву. Держава заснована на любові людини до самої себе, на егоїзмі. Це сфера безперервної боротьби, війни, конфлікту, боротьби одних верств народу проти інших. Держава – царство гріху, де панує не закон, а свавілля. На відміну від держави церква заснована на самовідданій любові людини до Бога, на рівності всіх перед Богом. Тим самим були закладені основи концепції «природного права», а пізніше – у XVI-XVII ст.ст. – були розвинені і її світські варіанти.

Цінний внесок в розуміння демократії внесли відомі представники епохи Просвітництва XVII-XVIII ст.ст. у Європі. Це Д. Локк і Т. Гоббс в Англії, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Вольтер, Д. Дідро у Франції і багато інших. На етапі становлення і розвитку індустріальної цивілізації були істотно розвинені колишні, породжені нові принципи демократичної організації суспільства, що не втратили своєї цінності і сьогодні, зовсім по-іншому почали розглядатися проблеми правової культури і правосвідомості, правового спілкування. Адже промисловці йшли до влади під гаслами демократії, свободи, рівності і справедливості. У країнах Західної Європи утверджувалося республіканське правління, виникли концепції договірної держави і принцип розподілу влади. Демократична республіка для Монтеск'є – суспільний устрій, де весь народ, тобто збори громадян, видає закони, в його руках зосереджена верховна влада. «У демократії народ в деяких відносинах є государем, а в деяких відносинах – підданим», – писав Монтеск'є [16]. Государем він є через голосування, тобто кожен окремих громадянин володіє тільки одним правом подачі голосу, і цим вичерпувалися всі його права. У всьому іншому він підкорявся більшості голосів, яка була державним законом. Таке правління, згідно з Монтеск'є, могло існувати тільки в суспільстві людей, що мають однакові інтереси і потреби. А це можливо при моральній згоді людей, яка досягається завдяки громадянській чесноті. Останню Монтеск'є вважав принципом демократичного правління. Він визначав її як любов до законів і Вітчизни. В результаті порушення цього принципу демократії можливий конфлікт між політичною рівністю і політичною свободою.

Ж.-Ж. Руссо визнавав демократичне правління за найдосконаліше, але недосяжне для земних людей. «Якби існував народ, що складається з богів, то він управляв би собою демократично. Але правління таке не підходить людям» [17], – писав він. Руссо указував на високу нестабільність, хиткість демократичного правління, коли писав: «...Не існує правління, такого схильного до громадянських воєн і внутрішніх хвилювань, як демократичне, або народне, тому що немає ніякого іншого правління, яке так сильно і постійно прагнуло б до зміни форми або вимагало більше тривалості і мужності, щоб зберегти свою власну» [18].

Найважливішим завоюванням вказаного періоду є звернення до прав і свобод особи. Видатний англійський філософ Джон Локк постулює нерозривну єдність і взаємозалежність основних політичних і економічних прав людини. Політичні права громадян (що є слідством з їх природних прав), за Локком, стають обмежувачем повноважень держави, перешкодою для будь-якого замаху з її боку на економічну свободу і власність приватних осіб. Тому утворення державності, за Локком, передбачає відмову лише від небагатьох, чітко відміряних повноважень, спрямованих на ту або іншу охорону власності, життя і свободи. Але воно не пов'язане з відмовою від своїх власних прав як таких (у тому числі і від права контролю влади, вільного політичного волевиявлення тощо). Дихотомія «особа – держава» розв'язується Локком, поза сумнівом, на користь першого елемента. Права людини мають верх над будь-якими державними правами; сама держава створюється лише з метою їх кращого

виконання і гарантованого захисту. І громадянин зобов'язаний підкорятися державі до тих пір, поки вона не загрожує його основним інтересам.

Базові ідеї класиків теорії демократії є підґрунтям різних концепцій демократії: традиційно-ліберальної (М. Олсон, Ф. Гайєк, Ф. Ешер та ін.), ідентитарної (К. Шмідт та ін.), плюралістичної (А. Бентлі, Б. Гросс, Р. Даль, В. Корнхаузер, Р. Ласкі, Ч. Ліндблом, Н.А. Полсбі, Д. Труман, Р. Уоллес, Е. Фраенкель та ін.), елітарної (С. Келлер, Д. Рісмен, О. Штаммер та ін.), соціалістичної (В. Ленін, М. Бухарін, Д. Лукач тощо), системної версії теорії демократії (Н. Луманн, К. Дойч та ін.), плебісцитарної М. Вебера, де в тому або іншому ступені відображаються проблеми взаємодії держави і громадянського суспільства, забезпечення прав громадянина, домінування закону у всіх сферах буття [19].

Таким чином, філософська-правова думка виробила різні концепції демократичного ладу суспільства, в яких необхідним складовим елементом ввійшла ідея про формування відповідної правосвідомості, правової культури і правового спілкування в умовах демократії. Загальною тенденцією світового розвитку є наростання демократизму за допомогою поваги до закону, прав і свобод людини, її активної участі в вирішенні завдань, що стоять перед суспільством. Важливе місце у зростанні демократичних тенденцій посідає правове спілкування. Якщо розглядати його як систему, то можна виокремити декілька основних елементів [20]: суб'єкт правового спілкування (особа, група людей, соціальна спільнота, соціальний інститут тощо), засоби правового спілкування (слова, носії правової інформації, закони й інші правові норми тощо), мета правового спілкування (створення умов для панування у суспільстві норм права, забезпечення прав і свобод громадян), система дій спілкування (пояснення, переконання, координація, пошук та обробка інформації тощо), об'єкт спілкування (суспільство, соціальні інститути, соціальні організації, спільноти, особистість тощо).

Політична система демократичного ладу базується на концептах правової держави і громадянського суспільства, це своєрідні «сіамські близнята» демократії, без яких вона не може існувати і які відповідним чином впливають на формування культури правового спілкування громадян [21].

Термін «**правова держава**» (Rechtstaat) у науковий обіг уведено на початку XIX ст. Вперше його було застосовано у працях К.Т. Велькера (1813), І.Х. Фрайхера фон Аретіна (1824) та Р. фон Моля (1829), що відкрило шлях для широкого використання цього терміна у філософській та політико-правовій думці [22]. Вчення про правову державу спиралося на численні наукові розробки мислителів попередніх епох: Аристотеля, який проголосив, що держава, яка складається з «середніх людей», матиме найкращий державний устрій, а закон повинен панувати над усім; Цицерона, про те, що народ – це не будь-яка спільність, а спільність людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і єдністю інтересів; християнства, яке проголосило принцип рівності людей перед Богом незалежно від соціального стану і національності, що стало основою для утвердження поваги людини однієї до одної; Дж. Локка, який обґрунтував принцип індивідуальної свободи як свободи слідування власному бажанню в усіх випадках, коли цього не забороняє закон; Ш.-Л. Монтеск'є з його принципом поділу влади; концепцію народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо, засновану на ідеї, згідно з якою держава виникає внаслідок суспільного договору, а відтак, перебуває на службі у суспільства; ідею правового державного устрою І. Канта тощо. Створення юридично завершеного поняття «правова держава» пов'язане з ім'ям німецького мислителя Р. фон Моля, який визначив правову державу як конституційну, засновану на конституційному закріпленні прав і свобод людини, забезпеченні їх судового захисту.

Правове спілкування має тісний зв'язок з впровадженням до правової системи будь-яких принципів права. **Принцип верховенства права** є одним з провідних елементів загальних засад конституційного ладу будь-якої сучасної демократичної, правової держави [23]. Він належить до стрижневих європейських цінностей: на ньому будують свою діяльність Рада Європи, Європейський Союз, ОБСЄ і НАТО. Він являє собою похідну всіх загальних засад права; як ціннісний сплав ідей справедливості, рівності, свободи і гуманізму верховенство права формує відповідний образ правової

системи і визначає ті умови, що дозволяють перетворити цей образ на реальність [24]. В умовах цього принципу право розглядається як явище, що має перевагу над будь-якими рішеннями і діями окремих суб'єктів; усі подібні рішення і дії «проходять перевірку» правом. Його вимоги звернені як до приватних осіб, так і до державних органів і посадових осіб (в тому числі до суб'єктів нормотворення), що дозволяє обґрунтувати безумовний обов'язок усіх суб'єктів поважати право, забезпечити ситуацію, за якою суспільство є вільним як від приватного, так і від державного свавілля. Іншими словами, це «верховенство права, а не особи» (Б. Таманага). Яскрава альтернатива верховенства права – статут Василіска Семеновича Бородавкіна про «неперешкоджання градоначальників законами», описаний в «Історії одного міста» М. Салтикова-Щедрина. Перший і єдиний параграф цього статуту проголошував: якщо відчуваєш, що закон стає тобі на заваді, то, знявши його зі столу, поклади під себе; і тоді все це, ставши непомітним, значно тебе в дії полегшить.

Питання законодавчого забезпечення **прав людини** є актуальним для будь-якої демократичної правової держави, правосвідомості та правового спілкування її громадян. Наприклад, на європейському рівні контроль за дотриманням політичних і громадянських прав як основи для забезпечення існування демократичних держав у Європі покладено на Раду Європи. За роки існування ЄС сформувалися такі три групи прав: 1. функціональні права – це ті, що витікають з установчих договорів, і є необхідними для функціонування внутрішнього ринку Співтовариств (ст. 39 Договору про ЄС – право приймати реально запропоновану роботу, право залишатися на території держави-члена після завершення трудової діяльності або ст. 287 – охорона комерційної і професійної таємниці); 2. спеціальні права – пов'язані з інститутом європейського громадянства, передбачені ним основні права і свободи громадян Союзу. Ця група пов'язана з правовими нормами, внесеними до правопорядку Маастрихтського договору (право громадян ЄС на вільне пересування і вибір місця проживання, активне і пасивне виборче право до Європарламенту та органів місцевого самоврядування, право на дипломатичний і консульський захист); 3. загальні або основні права людини – які розуміються в тому сенсі, в якому це поняття розуміється в міжнародному та внутрішньодержавному праві (право власності, право на повагу приватного і сімейного життя, недоторканість помешкання та кореспонденції, право на свободу висловлення думки тощо) [25]. У 1977 р. було прийнято Спільну декларацію Європейського Парламенту, Комісії та Ради Міністрів, в якій висловлювалося прагнення дотримуватися і захищати основні права людини, так як вони сформовані Судом ЄС. 28 листопада 1991 р. Рада Міністрів прийняла резолюцію про права людини, демократію та розвиток, що визначала процедури, напрямки та пріоритети політики ЄС у відносинах з країнами, що розвиваються. Наступним кроком стало підписання Угоди про Європейський Союз, що набула чинності 1 листопада 1993 р. В тексті Маастрихтської угоди було вперше закріплено принцип поваги до прав людини: параграф 2 ст. F встановлює, що Союз поважає основні права людини, як вони гарантовані Європейською конвенцією з прав людини, і як вони витікають зі спільних конституційних традицій держав-членів, в якості загальних принципів права Співтовариства.

До головних ознак правової держави, які впливають на культуру правового спілкування, можна також віднести [26] **соціально-змістовні**: панування у суспільному і державному житті законів, які виражають волю більшості або всього населення, забезпечуючи та гарантуючи непорушність прав меншості або окремого індивіда, втілюючи, при цьому, загальнолюдські цінності та ідеали; урегулювання відносин між особою і державою на основі загальнодозвільного принципу – особі дозволено все, що прямо не заборонено законом; та регулювання діяльності державних органів на основі спеціальнодозвільного принципу – дозволено тільки те, що прямо передбачено законом; наявність взаємовідповідальності між особою і державою, яка включає у себе можливість для громадянина не тільки оскаржити неправомірні дії державного органу або службовця, але й отримати відшкодування за зазнані збитки; притаманність усім громадянам високої правової культури, яка включає у себе знання актуального чинного законодавства та вміння і навички його використання, а також **формальні**: реалізація

принципу поділу влад на законодавчу, виконавчу та судову та наявність ефективного механізму їхньої взаємодії та взаємоконтролю; юридична захищеність особи, тобто наявність розвинених та ефективних процедурно-юридичних засобів (механізмів) для вільного здійснення, охорони і захисту основних прав людини; високозначуще становище у суспільному і державному житті судових органів, як вирішальної, найбільш надійної юридичної гарантії прав людини; неухильне і повсюдне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, включаючи державні органи, громадські організації та громадян тощо.

Положення ст. 1 Конституції України про те, що «Україна є... правова держава» ще, на жаль, не відображає реальності сьогодення, а є одним з найважливіших завдань, яке потрібно вирішити [27]. Ідея правової держави в Україні має реалізуватись через послідовне здійснення принципів верховенства права та поділу єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу і судову з конституційним визначенням їх повноважень та взаєморівноваженості. Діяльність держави обмежується Конституцією та законами України. В Конституції наголошується, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Ніхто з громадян не може бути примушений чинити те, що не передбачене законом. Гарантується право громадян на безпосереднє звернення до суду в разі порушення їхніх конституційних прав і свобод. Взагалі, слід звернути увагу на точку зору М. Смоленського, який підкреслює, що права людини є основою і правової держави і громадянського суспільства, насамперед права людини є найважливіший показник зрілості демократичних і правових засад держави, її здібності забезпечити вільне і гідне життя людей у всіх сферах їх буття [28].

Поняття «громадянське суспільство» дає характеристику якісного стану суспільства в цілому з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини як громадянина, виконання громадянами своїх політичних, громадянських обов'язків, усвідомлення себе як носіїв суверенітету, як джерела влади, як свідомих суб'єктів політичної діяльності, як людей, відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє своєї країни і світової спільноти в цілому. Громадянське суспільство – це в першу чергу, суспільство громадян із високим рівнем економічних, політичних, правових, культурних і моральних якостей і можливостей, з високою культурою правового спілкування.

Якщо аналізувати історіографію проблеми «громадянського суспільства», то необхідно підкреслити, що розвиток його ідеї сягає Давньої Греції і Риму. Тією чи іншою мірою цим займалися Платон, Аристотель, Цицерон. У Середньовіччі стосовно цих проблем цікаві погляди виклав італійський політичний мислитель Н. Макіавеллі. У подальшому проблеми громадянського суспільства досліджували: Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Кант, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, Г. Гегель, А. де Токвіль, К. Маркс, А. Грамші та інші вчені.

Наприкінці XIX і в першій половині XX ст. дискусії щодо відносин особистості і громадянського суспільства вщухли, але в другій половині XX ст. знову актуалізувалося питання про місце держави та особистості щодо громадянського суспільства. З початком демократичної перебудови світового співтовариства в кінці XX ст. загальний інтерес до проблематики громадянського суспільства ще більше зріс. Його наукове дослідження проводиться у невід'ємному зв'язку з проблематикою правової держави. Західні й вітчизняні філософи, політологи і правознавці знайшли принципово нові підходи до аналізу суспільних явищ, внаслідок чого політико-правова теорія збагатилася новими положеннями. Серед тих, хто в цей час активно займався та займається дослідженням проблем розвитку громадянського суспільства, можна виділити американських вчених Дж. Александера, Е. Арата, Х. Арендт, Т. Карозерса, Дж. Коена, Р. Нозіка, Р. Патнама, Е. Шилза англійських дослідників Е. Гелнера, Дж. Кіна, німецьких вчених Ю. Габермаса, В. Деттлінга, Р. Козеллека, В. Реєзе-Шефера, К. Шмідта, чехів В. Гавела, Е. Геллнера та Я. Тесаржа, словацького вченого Р. Рошко, російських дослідників В. Вітюка, С. Перегудова, В. Хороса [29] та ін.

Вітчизняні дослідники почали активно цікавитися цією темою ще з середини 90-х рр. минулого століття, а після подій «помаранчевої революції» напрям громадянського суспільства взагалі став ледь не пріоритетним в українській політології та соціології.

Серед вагомих досліджень можна назвати здобутки таких авторів, як В. Бабкін, В. Барков, В. Бебик, В. Бортніков, О. Вінніков, І. Кальной, А. Карась, А. Колодій, І. Кононов, І. Кресіна, А. Кудряченко, М. Лациба, М. Михальченко, В. Полохало, Ф. Рудич, С. Рябов, В. Селіванов, А. Сіленко, С. Тимченко, Г. Щедрова, О. Якубовський та ін. [30].

Культура правового спілкування в умовах демократичного ладу формується під впливом інститутів громадянського суспільства. До них належать: добровільні громадські об'єднання (економічні, культурно-мистецькі, освітні, наукові, захисту прав громадян, благодійні та інші); громадські рухи й політичні партії (останні – на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади); незалежні засоби масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формують і оприлюднюють громадську думку; громадська думка як соціальний інститут; вибори та референдуми як засіб громадського волевиявлення й захисту інтересів; залежні від громадськості елементи судової і правоохоронної системи (як-то суди присяжних, народні міліцейські загони тощо); на Заході є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільчо-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту [31]. Інститути громадянського суспільства «тим чи іншим чином сприяють формуванню правосвідомості автономного індивіда як громадянина, його позитивного ставлення до права і правової дійсності, який здатний самостійно брати участь у суспільних справах і нести відповідальність за свої вчинки» [32].

Політична система демократичного ладу, що базується на концептах правової держави і громадянського суспільства, сприяє формуванню відповідної культури правового спілкування громадян. Культуру правового спілкування громадян демократичного суспільства можна визначити як ціннісно-нормативну систему, орієнтовану на ідеали гуманізму і демократії, яка схвалюється більшістю населення в суспільстві або основними соціальними групами. Вона включає базові демократичні переконання, установки, орієнтації, символи, спрямовані на політико-правову систему, охоплює як правові ідеї і цінності, так і діючі норми правової практики. Культура правового спілкування залежить від рівня правосвідомості громадян.

Правосвідомість громадян демократичного суспільства можна визначити як об'єктивно існуючий набір взаємозалежних ідей, емоцій, що виражають ставлення соціальних груп, індивідів до права як цілісного соціального інституту, його системи й структури, до окремих законів, інших характеристик правової системи демократичного суспільства. Правосвідомість громадян демократичного суспільства виступає ще й каналом впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, на формування суспільних і групових відносин і зв'язків в універсумі демократії. У правосвідомості можна виділити такі складові елементи, як знання правових норм, законів, конституції, ціннісне ставлення до правової організації конкретного суспільства, що може включати критику діючого права й інші ціннісні орієнтації в цій галузі, стосовно існуючої системи права, що спрямовані на визнання можливості зміни існуючої системи права. Правосвідомість це не тільки відбиття в індивідуальній свідомості духу й характеру вже діючих у суспільстві законів, правосвідомість може творчо коректувати й критикувати чинні закони й інститути з позицій індивідуальної справедливості, що отримує глибокий життєвий сенс і значення для досить великої маси людей. Можна виділити інституціональну й неінституціональну форми буття правосвідомості. Якщо перша існує у вигляді документів, виступаючи як форма живого процесу мислення юристів-професіоналів, то друга, навпаки, знаходить висвітлення у формі правового мислення, волі й почуттів, існуючи у вигляді живого процесу або акту свідомості в його «неопредмеченому вигляді». У свою чергу, за способом мислення остання сфера поділяється на два види: повсякденну й теоретичну правосвідомість. Повсякденна правосвідомість містить у собі уявлення, почуття й волевиявлення маси людей, їх суб'єктивне ставлення до діючого права, знання про існуючі закони та їх оцінку, переконання в правомірності або неправомірності судових дій, у справедливості або несправедливості самих законів. До сфери теоретичної правосвідомості можна віднести юридичні «доктрини», які створені теоретиками права, а також обговорення питань про право, законність і справедливість, про взаємні права й

обов'язки суспільства й особистості, про основні інститути законодавства в працях вчених-гуманітаріїв [33]. Розглянуті рівні правосвідомості відрізняються обсягом знань про право, його системністю, ступенем розуміння правових фактів, явищ і стабільності правосвідомості. Поняття повсякденної правосвідомості обов'язково включає моральну оцінку, що може навіть превалювати, тому що правові погляди на цьому рівні звичайно далекі від професійних уявлень про правову дійсність. Поінформованість про право, правові норми залежить як від власної соціально-правової практики індивідів, так і від правових традицій суспільства [34]. Правосвідомість формується під впливом низки соціальних факторів: історичного досвіду суспільства, соціального оточення індивідів, власного соціального досвіду окремих індивідів і груп. Вона сполучається з соціальною структурою суспільства, отримує різну наповненість, форму залежно від соціального суб'єкта: суспільства в цілому, класів, груп, верств, окремих індивідів. Передбачається, що в демократичному суспільстві основна маса громадян досить глибоко засвоїла різноманітні правові феномени, добре інформовані в правовому відношенні, позитивно ставляться до діяльності судової влади, правоохоронних органів.

Україна впевнено йде шляхом розбудови суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, що передбачає формування у наших громадян високої культури правового спілкування. Основний Закон нашої держави затвердив широкі конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина незалежно від походження, майнового стану, статі, раси, мови, релігії, політичних та інших переконань. Гарантовано право кожного на збереження і захист своєї національної самобутності, на розвиток національних мов і культур, на задоволення громадянами своїх соціальних потреб. Стаття 15 Конституції стверджує, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності», гарантує «свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України». Разом зі статтями 34 та 35, які гарантують громадянам право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також на свободу світогляду і віросповідання, вона є конституційною підставою формування плюралістичного суспільства. Національна держава створює оптимальні умови для консолідації і розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури. Разом з тим Українська національна держава забезпечує розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин, що проживають на її території. І все це стане можливим лише у тому випадку, коли громадяни України будуть мати високу культуру правового спілкування, яка об'єднає всіх нас в ім'я ідеалів демократії, забезпечення гідного рівня життя, дотримання прав і свобод кожної людини.

Література:

1. Див.: UNESCO: Democracy in a World of Tension. – Paris: UNESCO, 1951. – P.522.
2. Див.: Sartori G. Democratic Theory. - N.-Y.: Wayne University Press, 1965. - P.2.
3. Див.: Bobbio N. The Future of Democracy: A Defence of the Rules of the Game / Translated by R. Griffin. – Minneapolis: University of Minnesota, 1987. – P.1.
4. Див.: Nagopian M. N. Ideas & Ideologies of Modern Politics. - N.-Y.: Longman, 1985. – P.4.
5. Опитування «Ціннісні орієнтації населення – 2006» як складова проекту «Світове дослідження цінностей» (World Values survey, керівник – Р. Інглеарт, керівник в Україні – О. Балакірева) проводилося в усіх областях України, АР Крим та м. Києві у 124 населених пунктах (64 містах та 60 селах) методом індивідуального інтерв'ю («віч-на-віч») за місцем проживання респондента, в ході якого було вивчено соціально-політичні настрої 2032 респондентів, у тому числі 691 молодої людини віком від 18 до 35 років.
6. Див.: Головенько В.А. Готовність української молоді до розбудови громадянського суспільства в країні // Український соціум. – 2008. – №4(27). – С.155.
7. Див.: Манешин В.С. Дисципліна и общество: Социально-философский аспект. - М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 120.
8. Див.: Аристотель. Политика// Сочинения: В 4-х т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – С.457.

9. Див.: Платон. Государство // Собрание сочинений: В 4 т. Т.3/ Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи; Авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А.Ф. Лосев; Примеч. А.А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1994. – С. 221, 329.
10. Платон. Государство. – С. 329.
11. Див.: Платон. Законы // Собрание сочинений: В 4 т. Т.4/ Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи; Авт. вступ. ст. в примеч. А.Ф. Лосев; Примеч. А.А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1994. – С. 71-437.
12. Аристотель. Политика. – С.551.
13. Там само. – С.507.
14. Плутарх. Сочинения. Пер. с древнегреч./ Составление С. Аверинцев; Вступ. статья А.Лосева; Комментар. А. Столярова. – М.: Художественная литература, 1983. – С.416.
15. Див. Августин. О граде Божиим. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 1296 с.
16. Монтескье Ш. Избр. соч. – М.: Госполитиздат, 1955. – С.169.
17. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права // Трактаты. Переводы / Подготовили В.С. Алексеев-Попов, Ю. М. Лотман, Н.А. Полторацкий, А.Д. Хаютин. – М.: Наука, 1969. – С.201.
18. Там само.
19. Див.: Бунге М. Холотехнодемократия: альтернатива капитализму и социализму // Вопросы философии. – 1994. – №6. – С. 42-45; Веффорт Ф.С. Что такое «новая демократия» // Международный журнал социальных наук. – 1993. – №3. – С. 56-64; Даль А. Проблемы гражданской компетентности: о демократии // Век XX и мир. – 1994. – №№7-8. – С. 164-182; Даль Р. Демократия и ее критики: Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003; Донелл Г.О. Делегативная демократия // Век XX и мир. – 1994. – №7-8. – С.183-200; Загладин Н.В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века // Кентавр. – 1992. – май-июнь. – С. 3-18; июль-август. – С. 3-15; сентябрь-октябрь. – С. 3-17; Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. / Общ. ред. и послесл. П.С. Гуревича. – М.: Прогресс, 1989; Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Лекции и интервью. Москва, апр. 1989: Пер. с нем. – М.: Наука, 1992; Шерель П.-И. Строить демократию: свобода формирования и выражения мнений // Полис. – 1993. – №6. – С. 93-104; Шмиттер Ф.К. Угрозы и дилеммы демократии // Век XX и мир. – 1994. – №№7-8. – С. 142-163 та ін.
20. Див.: Заветный С.А. Управление и общение как важнейшие ценности бытия личности и общества // Філософія і сучасність: Науково-теоретичний і практичний журнал / За ред. професора С.М. Пазиніча. – Харків: Харківська державна академія дизайну і мистецтв, 2009. – Вип. №2. – С.61.
21. Див.: Підкуркова І.В. Взаємодія правової культури та правової держави: соціологічний аспект: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.03 / Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004.
22. Див.: Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – С.508.
23. Див.: Аллан Т.Р. Конституційна справедливість: Ліберальна теорія верховенства права: Пер. з англ. Р. Семківа. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 385 с.
24. Див.: Погребняк С.П. Роль правової культури для утвердження верховенства права // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку: Матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / Редкол.: Ю.П. Битяк, І.В. Яковюк, Г.В. Чапала. – Х.: Право, 2007. – С.18.
25. Див.: Вдовиченко О.І. Права людини в Європейському Союзі // Проблеми державно-правового розвитку в умовах європейської інтеграції і глобалізації: Матеріали міжнар. наук. семінару, м. Харків, 16 трав. 2008 р. / Редкол.: Ю.П. Битяк, І.В. Яковюк, Г.В. Чапала. – Харків: Право, 2008. – С.190-192.
26. Див.: Воронов І.О. Правова держава як предмет політичного аналізу. – К.: ВіРА ІНСАЙТ, 2000; Головащенко О.С. Соціальна та правова держава: питання співвідношення: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008; Гринюк Р.Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація. – К.: Ін Юре, 2004; Гринюк Р.Ф. Теоретична модель правової держави і проблеми її реалізації в сучасних умовах: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007 та ін.
27. Див.: Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Парламент. вид-во, 1999; Іванчук Н.В. Взаємодія відповідальності особи і держави в контексті розбудови сучасної української держави Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2007; Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії та практики. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000; Фугей Б.А. Становлення правової держави:

- Україна 1991-2001 рр. – К.: Юрінком Інтер, 2001; Футей Б.А. Становлення правової держави в Україні: 1991-2005 рр. – 2-е вид., допов. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2005; Хаустова М.Г. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні. – Х.: Право, 2008; Шульженко Ф.П. Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації: Монографія. – К.: КНЕУ, 2007 та ін.
28. Див.: Смоленский М.Б. Правовая культура, личность и гражданское общество // Правоведение. – 2003. – №8. – С.203.
 29. Див.: Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство: Пер. з німецької – Львів: Літопис, 2000; Гражданское общество. Мировой опыт и проблемы России / Отв. ред. В.Г. Хорос. – М.: Едиториал УРРС, 1998; Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення: Переклад з англ. – К.: «КІС», 2000; Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ. / Общ. ред. И.И. Мюрберг. – М.: Издательство «Весь Мир», 2003; Патнам Р.Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. – К.: Основи, 2001; Сміт Дж. Світове громадянське суспільство? Міжнародні громадські рухи та організації і соціальний капітал // І. – 2001. – Число 21. – С. 47-65; Civil Society and the State. New European Perspectives / Ed. by John Keane. – L. – N.Y.: Verso, 1988; Gellner E. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals. – L.: Penguin, 1994; Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization / Ed. by Jeffrey C. Alexander. – London etc.: Sage, 1998 та ін.
 30. Див.: Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность. Коллективная монография / Научн. ред. И.Ф. Кононов. – Луганск: Альма матер, 2002; Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії: Монографія. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004; Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003; Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / Упоряд.: І. Підтуска та ін. – К.: Фонд «Європа XXI», 2003; Пасько І., Пасько Я. Громадянське суспільство і національна ідея. Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси. – Донецьк: Східний видавничий дім, 1999; Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні: Монографія. – Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 2002; Філіпчук Г.Г. Громадянське суспільство: освіта, етнокультура, етнополітика. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002; Шумилов О. Громадянське суспільство в Україні: історія сьогодення і перспективи // Сучасність. – 2000. – №6. – С.42-48 та ін.
 31. Див.: Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. – Львів: Видавництво «Червона Калина», 2002. – С.68-69.
 32. Цимбалюк М.М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. – Київ, 2004. – С.7.
 33. Див.: Клімова Г.П. Поняття та структура правової свідомості: соціологічний аспект аналізу // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку. – С.82.
 34. Див.: Червякова О.Б. Правова культура особистості та правова інформація: деякі аспекти взаємодії // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку. – С.104-106.